

Jukka Luoto

Vetohärkien historia nykytutkimuksen mukaan

Härkien käyttö vetoeläiminä hevosten sijaan tunnetaan kansatieteessä kaikkialla Euroopassa. Suomessa Kustaa Vilkuna on kiinnittänyt eniten huomiota tähän härkäkulttuuriin. Kyseessä on lounaissuomalainen ilmiö, joka löytää parhaat vastineensa Itä-Baltista.¹ Arkeologia voi tuoda vetohärkien historiaan jotain uutta, sikäli kun uutta löydöstä tulee päivänvaloon. Härkäkulttuurin iällä ja alkuperällä on myös oma mielenkiintonsa, kun pohditaan länsisuomalaisen peltoviljelyn alkuperää.

Professori Unto Salo on käsitellyt teemaa vasta ilmestyneessä kolmiosaisessa teoksessaan *Kalevalaiset myytit ja uskomukset*. Härkäkulttuurin alkuperää valottaviin tulkintoihin hän pääsee viittaamalla Christfrid Cananderin kansanrunosäkeisiin: ”Wennon härkä Uljamoinen, Lähti maita kyntämään, Saloja vakoamaan”². Tämä on vienyt hänet pohdintoihin länsisuomalaisen ja itämerensuomalaisen härkäkulttuurin alkupe-
räästä. Koko ilmiön hän johtaa ajanlaskun vaihteen tienoilta Ukrainan Zarubintsy-kulttuurista.

Vetohärillä on kuitenkin kaukaa kivikaudelta juontuva historiansa itäisessä Keski- ja Pohjois-Euroopassa. Salonkin tunteman Puolan Kreznica Jarasta peräisin olevan keraamisen esityksen lisäksi se tunnetaan myös Bytynin kupariveistoksesta. Lisäksi vetohärkäkulttuuri on todennettavissa kolmannelle vuosituhannele ajoittuvien Sveitsin ja Ala-Saksin ieslöytöjen sekä Puolan Bronocicesta löydetyn sarven perusteella. Jälkimmäisessä on merkkejä sarvi-ikeen käytöstä.³ Vetohärkäkulttuuri on levinnyt jo tuolloin Itämeren rannikoille, sillä Liettuan Sventoin asuinpaikalta on löydetty sarvi-ikeen malli ja puinen auran vannas. Löytökerrostuma sijoittuu

kolmannen vuosituhanneen loppupuolen palloamforakulttuuriin⁴. Olen arvellut Suomen kivikautisen maanviljelyn periytyvän tämän kulttuurin piiristä.⁵

Koko kysymys ikeistä on kuitenkin komplisoidumpi kuin Salo luulee, sillä iestettyjä eläimiä on käytetty ennen muuta vaunujen vetämiseen. Pronssikautisten kalliopirrosten lisäksi tämä asia tunnetaan myös Puolan ja Saksan kuvaesityksistä jo neljänneltä vuosituhanneelta.⁶ Itämeren piirin kannalta mielenkiintoisia ovat jo Kustaa Vilkunankin tuntemat metallikautiset Tanskan suolöydöt ja Ruotsin kalliopirroskuvat. Jo kalliopirrookset osoittavat, että ikeellä on valjastettu myös hevosia. Useat ikeet ovat siksi hentoisia, että niitä on todennäköisesti käytetty hevosvetoisissa vaunuissa.⁷

Salo sivuuttaa hänelle pääosin tuntemattomiksi jääneet havainnot ja ajoittaa härkäkulttuurin (itämeren)suomalaisen ies-sanana etymologian perusteella. Ies-sanana etymologiaa ovat tutkineet E. N. Setälä ja Kustaa Vilkuna, jotka viittaavat sanan eteläslaavilaiseen alkuperään ja

1. Kustaa Vilkuna, *Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja kulkuneuvoista. Varsinais-Suomen historia III:2*, WSOY 1935, 126–151; Armas Luukko, Suomen karjavarallisuus 1620-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 56:2 (1958), 105–109.

2. Unto Salo, *Kalevalaiset myytit ja uskomukset II. Olevaisuus ja sen valtius*. Oy Amanita Ltd 2012, 13.

3. Andrew Sherratt, *Economy and society in prehistoric Europe*. Edinburgh University Press 1997, 164, 202.

4. Rimuntine Rimantiene, Investigations at the Sventoji Find Site 4 1986–1995. Teoksessa Vytautas Kazakevičius, Asle Bruen Olsen & David Neil Simpson (toim.) *Archaeologia Baltica 3. The Archaeology of Lithuania and Western Norway. Status and Perspectives*. Lithuanian institute of history 1998, 221.

5. Jukka Luoto, Kivikautisesta maanviljelyksestä. *Suomen Museo* 118 (2011), 106–116.

6. Sherratt 1997, 162–164, 168, 201–202.

7. Kustaa Vilkuna, *Vervendung von Zugochsen in Finnland*. Studia Fennica II:2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1936, 86–87; Anne Pedersen, *Kummet. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Bd. 17. 2001, 478–482.

korkeaan ikään⁸. Myös unkarissa iestä tarkoittava igo-sana on eteläslaavilainen laina (ei ukrainalainen).⁹ Unkarilaisten historian huomioon ottaen se ei voi olla vuotta 900 jKr. vanhempi.

Ukrainaankin härkäkulttuuri näyttää levinneen varsin myöhään. Sikäläiset ikeet liittyvät turkkilaisten kansojen iesmuotoihin.¹⁰ Ajatus härkäkulttuurin ukrainalaisesta alkuperästä on Salon oma tulkinta. Se perustuu yllättäen oletukseen Viron ja Suomen laajarenkaisten paimensauvaneulojen oletetusta ukrainalaisesta alkuperästä. Olen havainnut tämän esinemuodon periytyvän Slesian (nyk. Silesia) pronssikaudelta¹¹. Kun paimensauvaneuloilla ei ole mitään tekemistä härkäkulttuurin kanssa, Salon perustelu on vähintäänkin mielivalentainen.

Ies-sanan lainautumista suomeen ei voida tarkkaan selvittää hyvien äänteellisten vastineiden puuttuessa.¹² Useat kielitieteilijät ovat tosin yrittäneet ratkaista sanan lainautumista. Valentin Kiparsky on hylännyt koko sanan slaavilaisuuden ja pitää sitä balttilaisena, johon Angela Plöger on varauksellisesti yhtynyt. Hän pitää ikeen slaavilaista alkuperää suuresti epäilyksenalaisena, muttei kuitenkaan tohdi täysin kieltää sanan slaavilaisuutta.¹³ Kiparskia ja Plögeriä pidemmälle tulkinnoissaan on mennyt Kari Liukkonen, joka pitää sanaa selvästi balttilaisena. Sitä ei käy kuitenkaan johtaminen nykylietuaasta, ja hän olettaa sen periytyneen muinaisuurista. Filologisten todisteiden lisäksi hän vetoaa todistelussaan siihen, että likipitään kaikki härkäkulttuuriin liittyvät sanat ovat suomessa balttilaista alkuperää.¹⁴

Nykyään ajatellaankin, etteivät balttilaiset lainasanamme olisikaan kivikautisia, vaan lainaa joltakin itämerensuomalaisen asutuksen sisään jääneeltä balttilaiselta ryhmältä tai ryhmiltä.¹⁵ Suomen härkäkulttuurisanaston kuurilainen alkuperä ei ole mahdottomuus kansatieteelliskään, sillä Ants Viires tietää täällä käytetyn suomalaistyypistä sarvi-ikeitä.¹⁶

Jostain syystä Salo ei kiinnitä huomiota Ganderin säkeistön härillä kyntäjän Wenton-

meen. Se voidaan yhdistää Venäjä-Vendi sanoihin, jotka ovat suomessa vanhoja germaanisia lainoja.¹⁷ Venäjä-sana pohjautuu samaan kantaan kuin nimet Vendi, Venetsia, Vandaali. Sillä on tarkoitettu siis itäisen Keski-Euroopan (länsi) slaaveja. Venta, Vintava, Ventspils Kuurinmaalla on eräs tämän kansannimen periytymä paikannimistössä.¹⁸ Henrik Lättiläisen kronikka nykyisen Latvian alueelta tuntee niin henkilönimen Wenno kuin kansannimen venditkin.¹⁹ Olisiko tässä todellakin viite siitä, että Suomen härkäkulttuurilla olisi jokin (länsi)slaavilainen tai balttilainen alkuperä? Kansatieteilijät ovat yksimielisiä siitä, että liiviläiset ovat länsisuomalaisten ja virolaisten ohella harjoittaneet härillä ajoa.²⁰

Aurakulttuurin ikä

Eurooppalainen härkäkulttuuri liittyy A. Sherrattin nimeämään toiseen neoliittiseen vallankumoukseen (4. vuosituhat eKr). Sen ilmenemisen

8. Vilkuna 1936, 87–88

9. Vilkuna 1936, 88

10. Dimitrij Zelenin, *Russische (Ostslavische) Volkskunde*. Walter de Gruyter 1927, 130–134.

11. Jukka Luoto, Paimensauvaneulojen varhaishistoria. *Suomen Museo* 100 (1993), 166.

12. Kaisa Häkkinen, *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. WSOY 2004, 246.

13. Igor Vahros, Saksalainen tutkimus suomen kielen venäläisistä lainasanoista. *Sananjalka* 16 (1974), 162.

14. Kari Liukkonen, *Baltisches im Finnischen*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 235. Suomalais-ugrilainen seura 1999, 57–59.

15. Petri Kallio, Suomen kielen kivikautisista lainakerroksista. *Virtittäjä* 99:3 (1995).

16. Ants Viires, Itämerensuomalaisten hevosvaljaiden historiasta. *Kalevalaseuran vuosikirja* 50 (1970), 47.

17. Häkkinen 2004, 1472.

18. *Suomen kielen etymologinen sanakirja* VI. Suomalais-ugrilainen seura 1978, 1698–1699, 1702.

19. Heinrich von Lettland, *Heinrich's von Lettland Livländische Chronik. Nach Handschriften mit vielfacher Berichtigung des üblichen Textes aus dem Lateinischen übersetzt und erläutert von Eduard Pabst*. J. H. Gressel 1867, XI:4, XII:6, XIII:2, XXII:4–5, XXIX:3.

20. Vilkuna 1935, 126–151.

muotoja ovat muun muassa vaunut ja Ukrainan löytöjenkin perusteella tunnetut aurat. Auran käytöstä kielivät tämän lisäksi hautarakennelmien alta usein löydetty ristikkäiset auranviilot.²¹ Ilmiöllä on laaja myöhempi pohjoismainen levintä. Tietävästi vanhin ajoitettu auranjälki- löytö on Gotlannista (1110 eKr.).²²

Salo on ottanut nämä auranjäljet mukaan kirjoittaessaan Suomen härkäkulttuurista. Hän tukeutuu tällä kohdin esityksessään Paula Purhosen, joka tuntee täältä yhdeksän tapausta ja yhden Novgorodin valtaapiiristä.²³ Lisäksi on mainittava yksi havainto Ahvenanmaalta.²⁴ Useimmat niistä ajoittuvat rautakauden loppupuolelle (600–1300 jKr.).

Salo mainitsee Suomesta vain kaksi perinteisen härkäkulttuurin alueelle sattuvaa esiintymää ja antaa huomiota vain yhdelle (Laitilan Vainiomäki 600–800 jKr.). Etenkin Salon väheksymä Maarian Kärsämäen ilmeisesti roomalaisaikainen (50–400 jKr.) havainto antaisi mahdollisuuden yhdistää nämä auranjäljet Skandinavian kehitykseen. Pitäähän Salo itse Kärsämäkeä skandinaavisten siirtolaisten kalmistona²⁵.

Tämän mukaan näyttäisi siis siltä, että auraluktuuri on todellakin saanut alkunsa Suomessa jo rautakauden alussa. Mahdollinen kivi-pronsikautinen auraviljely jää tulevien löytöjen ja havaintojen varaan. Edellä hahmoteltu Suomen vanhan härkäkulttuurin läheinen suhde Baltiaan ei ole roomalaisajastakaan puhuttaessa mahdoton. Mielestäni Maarian Kärsämäen kalmistoa ei nimittäin voida sulkea pois puhuttaessa Suomen vanhemman roomalaisajan asutuksen balttilaisista vaikutteista.²⁶

Sitovia arkeologisia todisteita Suomen härkäkulttuurin alkuperästä ja iästä ei siis ole. Härkäkulttuuri on juurtunut itäiseen Keski-Eurooppaan ja jopa Baltiaan jo kivikaudella. Uudet kieli-tieteen tulkinnot vahvistavat perinteistä käsitystä siitä, että se liittyy balttilaiseen härkäkulttuuriin. Mitään syytä ei ole etsiä tämän talouden alkuperää roomalaisaikaisesta Ukrainan Zaru-binty-kulttuurista.

Härkäkulttuurin historiallisia lähteitä

Kustaa Vilkun ja Armas Luukon tutkimuksia historiallisesta härkäkulttuurista voidaan pitää kaiken kattavina. Asian vastainen käsittely edellyttäisi varmaankin alueellisen jakautuman tarkentamista ja oma kysymyksensä on muiden kuin talonpoikien tiloilla harjoitettu härkäkulttuuri.

Armas Luukon mukaan vetohärkäalue käsitti 1600-luvun alkupuolella Lounais-Suomen ydinalueen lisäksi Keski-Pohjanmaan. Täällä härät on kuitenkin valjastettu hevosten tapaan, mikä kertoo ilmiön sekundäärisyydestä.²⁷

Viipurin ja Lappeen Karjalassa härkien käyttö ei näytä olleen yleistä, sillä 1620-luvun koko maakuntaa tai kihlakuntaa koskevat tilastot tuntevat vain muutaman härän.²⁸ Härkiä näytetään käytetyn vetoeläiminä ainakin Luumäellä, jossa 25 häränomistajasta vain kolmella oli lisäksi hevonen.²⁹ Ilmiö näyttää olleen laajempikin, sillä härkiä on kirjattu Viipurin Ykspään latokartanosta vuosilta 1549, 1553, 1571 ja 1601. Silmiin

21. Sherratt 1997, 18, 166–167.

22. Märten Stenberger, *Det forntida Sverige*. Almqvist & Wiksell 1964, 569; Märten Stenberger, *Sten Brons Järn*. Aldus/Bonniers 1971, 264–265; Dan Carlsson, *Kulturlandskapets utveckling på Gotland*. Press Förlag 1979, 60–89.

23. Paula Purhonen, Mortuary practices, religion and society. Teoksessa Paula Purhonen (toim.) *Vainiomäki. A Merovingian period cemetery in Laitila*. Museovirasto 1996, 124; Vasili Ja. Konetski, O "Kamennih krugah" jugo-zapadnogo Priilmenija. Teoksessa *Novoje v arheologii severo-zapada SSSR*. Akademiija NAUK SSSR 1985, 37–44.

24. Stig Dreijer, Meddelanden från Museibyran. *Åländsk odling* 35 (1974), 121.

25. Unto Salo, *Die Frühromische Zeit in Finnland*. SMYA 67. Suomen Muinaismuistoyhdistys 1968, 231–234.

26. Jukka Luoto, *Esihistorian aika. Sauvon historia I*. Sauvon kunta ja seurakunta 1990, 51–54.

27. Luukko 1958, 105–109.

28. Luukko 1958, 100; Aulikki Ylönen, *Jääsken kihlakunnan historia I*. Jääsken kihlakunnan historiatoimikunta 1957, 610–611.

29. Kansallisarkisto, VA 6061b: 15v-24o. Ks. myös Kalevi Kumpulainen, *Historiallinen Luumäki. Luumäen historia*. Luumäen kunta 1992, 95.

pistäviä ovat vuosien 1571 ja 1601 tilastot, sillä niihin ei sisälly lainkaan hevosia eli peltotyöt tehtiin ilmeisesti juuri härkäparein.³⁰ Nautoja on käytetty vielä myöhään vetoeläiminä Viipurin maalaiskunnassa Kirjolassa ja Suur-Merijoella.³¹

Härkäkulttuuri näyttää juurtuneen lounais-suomalaisen alueen ulkopuolisiin kartanoihin muutenkin jo varhain, sillä vuonna 1572 Espoon, Porvoon ja Viikin kuninkaankartanoissa oli 36, 18 ja 27 härkää. Vuoden 1553 tilasto on tässä suhteessa ratkaiseva, sillä tuon vuoden härkäkannaksi ilmoitetaan kahdeksan paria. Kyseessä olivat siis ainakin tässä tapauksessa kiistatta vetoeläimet.³²

Hämeen Härkätie

Ongelmaan häristä veto- tai teuraseläiminä liittyi Hämeen Härkätien nimi. Nimen olisivat antaneet ne hevosta vetoeläimenään käyttäneet itäsuomalaiset, jotka olisivat hämmästyneet nähneet iestettyjä härkäpareja kulkiessaan tällä tiellä.³³ Kyseessä ei ole kuitenkaan ainoa pohjoismainen härkätie. Sellainen johti Jyllannista Danevirken läpi Keski-Eurooppaan.³⁴ Myös Ruotsissa on ollut härkätieitä. Varhaisin tieto on vuodelta 1587.³⁵ Sen sijaan Hämeen Härkätien nimestä ei ole keskiaikaisia tietoja, joskin itse tielinja voi olla jopa rautakautinen.³⁶

Skandinavian härkätiet liittyivät laajamittaiseen teurashärkien kauppaan, jota Janken Myrdal ja Johan Söderberg ovat selvittäneet.³⁷ On oletettu, että vain härkien vuodat olisivat olleet kauppatarvina.³⁸ Aulis Oja on kuitenkin viitanut siihen, että Turusta johtavia teitä olisi käytetty ennen muuta viinan ja karjan kuljetukseen.³⁹ Toisaalla hän on tehnyt venäläisten laatiemien tulliluetteloiden perusteella selkoa Lounais-Hämeestä Turkuun isovihan aikana tuoduista kauppatarvina. Härkiä ei luettelossa mainita lainkaan. Tuonti tapahtui Hämeentullin ohella Karjatulliksi kutsutun Uudenmaan tullin kautta.⁴⁰

Viitteitä laajasta härkien kuljetuksesta löydetään kuitenkin isovihan aikaisen Ahvenanmaan

Lövön rauhankongressin asiakirjoista. Kongressin huoltoa varten Paimion Meltolan kartanon kautta kuljetettiin Ahvenanmaalle jopa 50 härkää kerralla, ja neuvottelujen päätyttyä täältä toimitettiin itselleen Venäjän tsaarille 10 härkää.⁴¹ Harjoittivatko neuvottelijat omaan laskuunsa elintarvikekauppaa esimerkiksi armeijansa huollon kanssa?

Periaatteessa tilanne oli tietenkin se, että karjankasvatus keskittyi perifeerisille alueille, josta kuljetus oli käytännöllisintä toteuttaa juuri ajamalla eläimiä elävinä kulutuskeskuksiin ja markkinoille. Armas Luukon selvitys Suomen karjavarallisuudesta 1620-luvulla ei kuitenkaan anna syytä uskoa, että Sisä-Suomessa olisi ollut jokin karjankasvatuksellinen reservi, josta karjaa olisi kuljetettu Härkätietä pitkin lounaisimpaan Suomeen.⁴²

30. Toivo J. Paloposki, *Viipurin historia* I. Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura 1967, 242.

31. Otto-livari Meurman, *Viipurin pitäjän historia* III. Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura 1985, 185; Erkki Kuujo, Elinkeinot. Maatalous. Teoksessa Erkki Kuujo & Matti Lakio (toim.) *Viipurin pitäjän historia* II. Viipurin pitäjäseura 1982, 77.

32. Gunvor Kerkkonen, *Helsingfors kungsgård 1550–1572*. Historiallinen arkisto 45. Suomen historiallinen seura 1939, 89–97.

33. Aulis Oja, Oxvägen. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* XIII. Akademiska Bughandeln 1968.

34. Poul Enemark, Hærvejen. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* VII. A-B Örnörlaget 1962, 260–262.

35. *Svenska Akademiens Ordbok*. Norstedt 1951, O1730.

36. Vrt. Jaakko Masonen *Hämeen Härkätie*. Valtion painatuskeskus/Tie- ja vesirakennushallitus 1989.

37. Janken Myrdal & Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Almqvist & Wiksell 1991, 435–483.

38. Mauno Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat* I. Historiallisia tutkimuksia 48:1. Suomen historiallinen seura 1956, 290.

39. Aulis Oja, *Maarian pitäjän historia* I. Maarian seurakunta ja kunta 1944, 195, viite 7.

40. Oja 1956, 5–21.

41. Karl Olof Lindeqvist, *Isonvihan aika Suomessa*. WSOY 1919, 534–537; Karl Olof Lindeqvist, *Ahvenanmaan kongressin Suomelle tuottamista rasituksista*. Historiallinen arkisto XIV. Suomen historiallinen seura 1896, 711–713.

42. Luukko 1958.

Aulikki Ylönen on kuitenkin pyrkinyt osoittamaan, että 28 Jääsken kihlakunnan taloa olivat Suomen varakkaimmat, mitä tulee karjavarallisuuteen.⁴³ Etenkin aatelin haltuun joutuneet suurtilat ovat harjoittaneet laajaa karjankasvatusta: Elimäki-Anjala-Hämeenkylä 100 nautaa, Villikkala 90 nautaa, Ahvenkoski 200 nautaa, Kulla 120 nautaa, Kyminkartano 110 nautaa, Patajärvi 100 nautaa, Taasia 60 nautaa, Vehkalahti-Hämeenkylä 120 nautaa, Kärnäs 85 nautaa, Kavantsaari 130 nautaa, Siitola 100 nautaa.⁴⁴ Vastaava ilmiö on havaittu Hämeestä ja Uudelta maalta, jossa tilojen autioituminen ja karjamäärin kasvu kulkivat käsi kädessä.⁴⁵

Suomen vetohärkäkulttuurin alkuperä ja ajoitus liittyy laajaan kysymykseen maan maanviljelyskulttuurin alkuperästä. Erityisesti tässä ta-

pauksessa on tajuttava arkeologisen tutkimuksen rajallisuus. Uudet löydöt voivat yllättäenkin valaista härkäkulttuurin ikää ja alkuperää, mutta on vaikea ajatella sellaista kenttätutkimusta, jonka avulla voitaisiin kerätä asiaa valaisevaa lähdeaineistoa. Historiallisen (veto)härkäkulttuurin tutkimusta voidaan tietenkin syventää ja laajentaa etenkin kartanojen harjoittaman karjanhoidon osalta.

---

43. Ylönen 1957, 605–612.

44. Jokipii 1956, 290–291; Ylönen 1957, 759.

45. Anneli Mäkelä, *Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa*. Historiallisia tutkimuksia 109. Suomen historiallinen seura 1979, 183–185, 213.